

ІЗМАЇЛ ІВАНОВИЧ СРЕЗНЕВСЬКИЙ (1812–1880)

Статтю присвячено науковому доробку видатного мовознавця XIX ст. Ізмаїла Івановича Срезневського. Характеризується творчий шлях ученого як представника Харківської філологічної школи. У коло інтересів Із.І. Срезневського входять лінгвістика, фольклор, етнографія, історія й інші гуманітарні науки.

Ключові слова: Харківська філологічна школа, слов'янознавство, слов'янські мови, еволюція мови, історія мови.

Лисиченко Л.А., Лисиченко Т.Ю. Измаил Иванович Срезневский (1812–1880). *Статья посвящена научному наследию выдающегося лингвиста XIX ст. Измаила Ивановича Срезневского. Характеризуется творческий путь ученого как представителя Харьковской филологической школы. В круг интересов Из.И. Срезневского входят лингвистика, фольклор, этнография, история и другие гуманитарные науки.*

Ключевые слова: Харьковская филологическая школа, славяноведение, славянские языки, эволюция языка, история языка.

Lysychenko L.A., Lysychenko T.Yu. Izmail Sreznevs'ky (1812–1880). *The article is devoted to the outstanding linguist of the nineteenth century Izmail Sreznevs'ky. The creative development of Iz. Sreznevs'ky as the representative of Kharkiv philological school is defined. His creativity is connected with linguistics, ethnography, folklore, history and other humanities.*

Keywords: Kharkiv philological school, Slavonic studies, Slavic languages, evolution of languages, language history.

Ізмаїл Іванович Срезневський – видатний учений-славіст XIX ст. Його наукові інтереси були пов'язані з лінгвістикою, фольклором, етнографією, історією та іншими гуманітарними науками.

Звичайно, коли пишуть про цього вченого, підкреслюють, що він російський філолог, чим збіднюють уявлення про цю багатосторонню особистість, адже половину свого життя, час формування наукових і культурних інтересів, він працював у Харкові, де мав можливість глибоко познайомитися з українською мовою й культурою, що створювало передумови для зацікавлення в славистиці взагалі.

Один із дослідників харківських філологів писав, що Із.І. Срезневський, будучи ідейним натхненником Харківської філологічної школи, виступив провісником нового напрямку в лінгвістиці й філології. У 1849 р. учений писав, що порівняльно-історичне мовознавство, «звужуючи предмет» свого дослідження, накопичує такі дані, які «стануть з бігом часу посібником для інших цілей. Одна з цих цілей – дійти до підвалин» [2: 24].

Народився майбутній учений 1812 р. в Ярославлі й того ж року з батьками переїхав у Харків, куди батько Іван Овсійович був запрошений викладачем словесності в університет. Одержав освіту спочатку в пансіоні, а потім у Харківському університеті, куди він вступив 1826 р. на етико-політичне відділення. Після закінчення університету 1829 р. Із.І. Срезневський перебуває на державній службі, а після захисту магістерської дисертації зі статистики 1837 р. починає працювати в Харківському університеті.

Перебування й навчання в Харкові відіграли важливу роль у формуванні майбутнього вченого. Адже Харків на той час зі створенням університету став важливим культурним центром, що відіграв велику роль в українському відродженні. Тут працював Г. Квітка-Основ'яненко – один із перших українських прозаїків, які писали народною українською мовою, що стала основою літературної. У Харкові був театр, україномовний репертуар якого становили п'єси І. Котляревського й Г. Квітки-Основ'яненка. З'являються початки журналістики: видаються перші журнали й альманахи, значне місце в яких приділялося українській тематиці й мові. У Харкові з'являються українські поети, творчість яких дала підстави В. Белінському назвати це місто поетичною столицею. У Харкові існувало двомовне слов'янське середовище, що дало поштовх Із.І. Срезневському до вивчення слов'янських мов. Тут ще сильні були просвітницькі ідеї Г.С. Сковороди. Усе це вплинуло на потяг Із.І. Срезневського в напрямку до зацікавлення в мовознавстві й до творчості.

Визначальним у формуванні вченого був вступ до Харківського університету, і хоч навчався Із.І. Срезневський на відділенні статистики, яке готувало до державної служби, він прилучався і до філології. Цей університет від самого початку формувався у зв'язку з російськими й німецькими філологічними колами. Залучати німецьких професорів допомагав Й.-В. Гете. Зв'язок університету з європейським мовознавством розширював горизонти його вихованців, на що вказує той факт, що Й.-В. Гете й В. Гумбольдт були обрані почесними професорами університету.

Слід відзначити, що в Харківському університеті від самого початку велика увага приділялася питанням сходознавства з вивченням не тільки древньоіндійських та авестійських пам'яток, а й сучасних східних мов. У Харкові вперше в тодішній Росії почали вивчати маньчжурську мову, був надрукований перший підручник із санскриту, на якому виховувалося кілька поколінь сходознавців Росії. Хоч Із.І. Срезневський не був спеціально сходознавцем, однак вивчення фольклору й етнографії українського народу вивело його й на проблеми східних народів, їхніх мов і культур. Дослідник є автором кількох праць, присвячених культурі Індії, Персії та Єгипту. Таким чином, окреме місце у спадщині відомого філолога посідають праці в галузі східнослов'янської палеографії, серед яких «Славно-русская палеография XI–XIV веков» [5]. Вивчення східних культур дало великі можливості для вивчення етнографії й культур слов'янських.

У формуванні вченого велику роль відіграло наукове відрядження за кордон (1839–1842), де він докладніше ознайомився з філологічною наукою, а також мав можливість зібрати значний матеріал із різних західно- та південнослов'янських мов. Із.І. Срезневський працював у Чехії, Моравії, Словаччині, об'їздив землі південних слов'ян і зібрав великий за обсягом матеріал, що послужив у його подальшій науковій та педагогічній роботі. У Празі дослідник близько зійшовся з діячами чеського відродження, зокрема з В. Ганкою й П. Шафариком, діяльність яких була певною мірою співзвучна з працею діячів української культури в Харкові. У Відні

Із.І. Срезневський познайомився з видатним славістом — сербом Вуком Караджичем. У «Путевых заметках» (1839–1842) й звіті Міністрові народної освіти вчений схаарактеризував ряд українських говірок, заклавши підмурівок української діалектологічної традиції. Після повернення з наукового відрядження Із.І. Срезневський працює професором слов'янознавства в Харківському університеті.

Харківська філологічна традиція складається вже від створення університету. Уже в перші роки після його заснування виходять праці професорів І. Тимковського й І. Орнатовського, який викладав, зокрема, теорію словесності й науку красномовства. Професору Ризькому належало кілька праць зі словесності, риторики, віршування, за якими навчалися не тільки в Харківському, а й у Московському та Казанському університетах. Його книга з теорії словесності багаторазово перевидавалася. Ці факти дають уявлення про середовище, в якому формувався як майбутній учений Із.І. Срезневський.

Під впливом харківської інтелігенції, що захоплювалася українською старовиною, Із.І. Срезневський поринув у світ історії козацтва й Слобожанщини, українського фольклору, культури взагалі. Як людина креативна, з юних років схильна до наукового пошуку, Із.І. Срезневський ще в юності захоплюється не тільки збиранням фольклорних матеріалів, а й їхньою обробкою, систематизацією, творчим аналізом. Його захоплення не було пасивним: усе, що він здобував, Із.І. Срезневський публікував, щоб зробити надбанням широкого кола читачів. На підставі зібраних ним і його товаришами І. Розковшенком та О. Шпигоцьким матеріалів уже 1831 р. дев'ятнадцятилітній Із.І. Срезневський видає «Український альманах». Але справді помітним для тодішньої української громадськості явищем була публікація Із.І. Срезневським шести випусків «Запорожской старины» протягом 1833–1838 рр. Це видання подавало історію запорозького козацтва через історичні пісні та думи XVI–XVIII ст.ст., а також через матеріали козацьких літописів та «Історії русів». Зміст видання подається вже на титульній сторінці: «Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событияхъ до Богдана Хмельницкаго». Сам Із.І. Срезневський так характеризує роботу: «Издавая въ свѣтъ мое собраніе пѣсенъ и думъ, я имѣю въ виду оказати услугу, хотя и маловажную, не однимъ любителямъ народной поэзии, но преимущественно любопытствующимъ знать старину Запорожскую — бытъ, нравы, обычаи, подвиги этого народа воиновъ, который своею храбростію и смѣлостію, своимъ вліяніемъ на весь юго-востокъ Европы и даже малую Азію особенно въ XVII столѣтіи, своимъ страннымъ составомъ, и образомъ жизни, и характеромъ, будучи отличенъ отъ всего, его окружавшаго, заслужилъ мѣсто въ памяти потомства» [3: 5–6].

Ми майже не згадуємо про те, що в «Запорожской старине» Із.І. Срезневський подає коментар щодо вживання транскрипції для відтворення особливостей української фонетики: «Досего времени появилось очень много мнѣній и правилъ относительно правописанія для языка Украинскаго; но большая часть сподвижниковъ на семь поприщѣ отличались или любовію

къ чумацкой грубости выговора, или чопорностію и многообразіемъ своихъ правилъ. Болѣе другихъ любопытны мнѣнія Максимовича, изложенныя въ Предисловіи къ его собранію Малороссійскихъ пѣсенъ. Видно, Макчимовичъ вѣрно подслушала мѣстные выговоры; но его правописаніе, будучи совершенно противно общему мнѣнію и употребленію, заведенному издавна, и притомъ неполно выражено въ правилахъ, не можетъ быть употребляемо вездѣ и всегда. Надобно было сохранить правильность выговора, не отдаляясь отъ общественнаго употребленія, — и между тѣмъ, для пользы самага же языка не оставить безъ вниманія этимологию. Я нарочно пересматривалъ всѣ лѣтописи, бумаги, письма, — словомъ все, что попадалось мнѣ подъ руки писаннаго на Украинскомъ языкѣ; прислушивался къ различнымъ мнѣніямъ; и наконецъ, сообразивши все, вывелъ для себя свои правила правописанія Украинскаго. Я почитаю ихъ самими лучшими; но, будучи подверженъ возможности ошибаться, отдаюсь на судъ и толки знатоковъ. <...> И такъ:

1. Согласныя буквы я пишу всегда слѣдя выговору народному, исключая буквъ *ф* и *хв*: Украинцы выговариваютъ *ф* какъ *хв*, а *хв* какъ *ф*.

2. Полугласныя буквы также пишутся по выговору, исключая одинъ случай, когда должно показать корень, напр. въ словѣ *військо* (*войско*) *й* не выговаривается, но его должно писать, ибо не видно будетъ происхожденія слова; *ь* в семь словъ хотя и не нуженъ по происхожденію, но его требуетъ выговоръ.

3. Гласныя буквы. Между ними различить должно твердыя отъ мягкихъ:

Твердыя: *а, е, и, ы, о, у*.

Мягкія: *я, ё, і, ѱ, ѱ, ё, ю*.

Твердыя: *а, о, у*, — выговариваются и употребляются какъ *и* въ Русскомъ языкѣ; *е*, употребляясь также какъ въ Русскомъ языкѣ, выговаривается твердо, какъ Русское э, или Французское *è*; *и, ы*, — употребляются тамъ же гдѣ и по Русски, но выговариваются иначе, обѣ какъ Польское или Богемское *у*, т. е. не много мягче Русскаго *ы*, имѣя срединный звукъ между Русскимъ *ы* и э.

Мягкія вообще выговариваются какъ и по Русски, съ тою разницею, что предъ каждою изъ нихъ слышится полугласная *ь*; напр.: *люди* — какъ *льюди*; *ѣхать*, по Укр. *їхати*, выговар. *ыхати*. Буквы: *я, е, ю*, — употребляются тамъ же, гдѣ по Русски; буквы: *ё, ѱ*, — тамъ гдѣ твердыя *е, и* — выговариваются мягко; *і, ѱ*, — гдѣ коренная буква измѣнилась въ звукъ мягкаго *и*.

Изъ твердыхъ гласныхъ буквъ слѣдующія: *е, і, и, ы* — выговариваютъ мягко, если предъ ними стоитъ другая гласная буква» [3: 19–24].

Цей коментар можна розглядати в контексті формування української азбуки як одну зі спроб, хоча сам Из.І. Срезневський такого завдання перед собою не ставив, а чинив відповідно до ситуації.

Публікацію «Запорожской старины» високо цінували Т. Шевченко, М. Гоголь, К. Куліш, М. Костомаров, для яких видання було джерелом тем та поетичного натхнення, історичних роздумів. Відлуння «Запорожской старины» відчуваемо в «Історії України» М.М. Аркаса. Зацікавлення в історії відчувається й у наукових дослідженнях Из.І. Срезневського. 1839 р.

дослідник опублікував розвідку «Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины от времени заселения до преобразования ее в Харьковскую губернию». Із лінгвістичного погляду цікавими є подані в ній місцеві антропоніми й топоніми. Автор тлумачить деякі татарські назви та характеризує етнічний склад населення Слобожанщини.

Велику роль у формуванні вченого як славіста-мовознавця відіграла його наукова подорож по західно- й південнослов'янських етнічних територіях, про що ми вже писали. Літературне середовище Харкова вплинуло на власне літературну діяльність ученого. Наприкінці 1820-х рр. навколо Із.І. Срезневського виникає гурток романтично настроєних студентів, деякі з них (напр., І. Розковшенко, О. Шпигоцький та й сам Із.І. Срезневський) роблять поетичні спроби українською мовою. Його романтична балада «Корній Овара», що хоч і не відзначається оригінальністю, була одним із перших літературних творів, написаних українською мовою. Літературна діяльність членів цього гуртка справила помітний вплив на розвиток романтичної поезії в Харкові й на Україні.

Із часом романтичні захоплення українофільством та слов'янознавством змінюються заглибленням в історію, особливо давньоруської та старослов'янської мов. Схильність до цього властива була Із.І. Срезневському й раніше. Учений багато зробив для вивчення й видання стародавніх пам'яток. Не випадково він знайшов та опублікував древній рукопис «Савина книга», що відкрив ще одну сторінку історії давньоруської мови, оприлюднив «Листки Ундольського» та низку інших рукописів. Це мало важливе значення, бо в широкій науковій обіг вводилися нові джерела.

Таким чином, у творчому доробку вченого виявляються кілька аспектів наукових зацікавлень: 1) загальнотеоретичні питання мовознавства; 2) питання порівняльно-історичного вивчення російської й української мов; 3) етнокультурні пошуки в дусі тодішніх проблем етнолінгвістики; 4) питання української лінгвокультурології; 5) питання слов'янознавства.

Із переходом у Петербурзький університет (1847 р.) наукові інтереси Із.І. Срезневського зосереджуються на вивченні пам'яток давньоруської мови й укладанні її словника – праці, якій учений присвятив сорок років своєї творчої діяльності. У 1863 р. Із.І. Срезневський видає працю «Давні пам'ятки руського письма X–XIV ст.ст.», що включала 693 пам'ятки давнього письма, які відбивали як проторосійські, так і протоукраїнські тексти. Відсутність диференціації пам'яток за цією ознакою пояснюється не доброю волею дослідника, який, звичайно, був політично ангажований середовищем, а недостатньою вивченістю на той час мови текстів, історії наших народів.

У Петербурзькому університеті Із.І. Срезневський проводив велику не тільки наукову, а й педагогічну роботу, зокрема під його керівництвом були створені та видавалися видання «Известия» та «Ученые записки» цього закладу.

Одним із перших у вітчизняному мовознавстві Із.І. Срезневський почав тлумачити мову як невід'ємну ознаку народу, як продукт колективної

свідомості, що постійно знає змін і перебудов. Дослідник звертається також до питання про зв'язок мови та свідомості: «... зміни, що відбуваються в розумі й діяльності народу, також відбиваються в мові. Таким чином, змінюються народи, змінюються й мови їхні» [4: 17], «розум і діяльність народу відбиваються в мові» [4: 17]. Для вченого охопити сутність мови, пояснити її природу означало розглянути її історію, еволюцію. Цей дослідницький принцип був пізніше застосований О.О. Потебнею й видатним польським ученим Я.О. Бодуеном де Куртене [6]. Із.І. Срезневський був упевнений, що «нерухомих, неорганічних мов немає» [4: 97], що всі зміни в мові відбуваються не хаотично, а «законно» [4: 25], тобто еволюція мови йде шляхом «природної змінності» [4: 28], що найголовніше, «спільність перебігу змін» може спостерігатись у мовах «без умови безпосередньої спорідненості» [4: 28], чим український учений підтримав гумбольдтівське розмежування генеалогічних і типологічних співвідношень мов. Заклавши підвалини еволютивної моделі мови, Із.І. Срезневський запропонував оригінальне пояснення її походження й розвитку.

Та найбільший слід в історії слов'янського мовознавства залишила праця Із.І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка», яку він не завершив через великий обсяг роботи. Тому дослідження було видано його наступниками, в т. ч. й І.О. Бодуеном де Куртене, не як словник, а як матеріали для словника. Ця праця на століття стала важливим джерелом для вивчення мовного світу східних слов'ян, для вивчення їхнього мовного образу світу. (Із цього погляду вона ще не вивчалася, але містить великі можливості для дослідження.) У «Материалах» немає чітких дефініцій окремих лексичних значень, але представлений семантичний аналіз у вигляді варіантів значень, підтверджених відповідними текстами. «Материалами» як джерельною базою для лінгвістичних досліджень користувалися кілька поколінь учених, у т. ч. при укладанні історичних словників української й російської мов.

На наш погляд, ми в Україні мало користуємося науковим спадком Із.І. Срезневського із позалінгвістичних мотивів. А даремно! Учений формувався з широкими науковими інтересами, з методологією широких філологічних досліджень, з поглибленим інтересом від української мови й культури до слов'янських і східних культур у їхньому історичному вимірі в Харкові та вплинув на формування й тенденції розвитку Харківської філологічної школи. Здобутки цієї школи він приніс і в нове середовище, де працював. Закладені в романтичній юності паростки Із.І. Срезневський розвинув у своїх працях, що мали вплив і на сучасників, і на послідовників. Наукові зв'язки з Харковом, зокрема своїм видатним учнем О.О. Потебнею, він не поривав. Із.І. Срезневському належить, зокрема, праця «Заметки о работах проф. А.А. Потебни», написана на підтримку кандидатури професора при обранні його до Петербурзької Академії Наук.

Із.І. Срезневський незмінно цікавився питаннями української мови. Хоча його погляди на місце української мови змінювалися від визнання української окремою мовою (1839) до погляду на неї як на наріччя, він незмінно

вивчав її та залучав матеріали української мови до своїх лекцій і наукових розвідок. У праці «Мысли об истории русского языка» він визначив найголовніші відмінності між українською й російською мовами, що дає підстави гадати, що вчений розрізняв дві мови. Хоч його вагання можна пояснити й невиробленістю в тодішньому мовознавстві чіткого розуміння відмінностей між поняттями й термінами «мова» та «наріччя». До того ж – різним обсягом часового й мовно-історичного простору в різних дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Лисиченко Л.А.** Біля витоків харківської філологічної традиції // Ці невичерпні глибини мови : монографія / Л.А. Лисиченко. – Харків : Основа, 2011. – С. 246–294.
2. **Павлюк М.В.** Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М.В. Павлюк. – Київ ; Одеса, 1978. – 184 с.
3. **Срезневский И.И.** Запорожская старина. Пѣсни и думы о лицахъ и событіяхъ до Богдана Хмельницкаго / И.И. Срезневский. – Ч. 1. – Харьков : Университетская типография, 1833.
4. **Срезневский И.И.** Мысли об истории русского языка / Читано на акте императорского Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1849 г. / И.И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – 135 с.
5. **Срезневский И.И.** Славяно-русская палеография XI–XIV веков / И.И. Срезневский. – СПб., 1885.
6. **Baudouinde Courtenay, J.** O języku polskim. – Warszawa, 1984. – S. 453.